

"Tədqiqatçılar" layihəsində bu dəfə professor Tofiq Hüseynoğlu araşdırmaçısı olduğu Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin həyat və yaradıcılığından danışır.

- Tofiq müəllim, necə oldu ki, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin həyat və yaradıcılığından yazmaq istədiyiniz?

- Çəmənzəminlinin yaradıcılığı ilə bağlı mövzunu mənə böyük alim və yazığımız Mir Cəlal müəllim təklif elədi. O, mövzunu verməmişdən əvvəl mənə bir referat yazıb getirməyimi istəmişdi. Mən də o vaxtlar dövrü mətbuatda Çəmənzəminlinin yeni-yeni çap olunan hekayələri ilə bağlı bir səhifəlik referat hazırlayıb "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap etdirdim. Kafedraya gələndə gördüm ki, onda laborant olan professor İfrat xanım referatı oxuyur, Mir Cəlal müəllim də dinləyir. Bundan sonra mən bu mövzu ilə bağlı araşdırmalara başladım. 50-ci illərdə Çəmənzəminli ilə də tədris olunmurdu, çünki bəraət əlsa da, yəni də onun adını hər yerdə ehtiyatla çəkirdilər. Lakin 50-ci illərin sonlarında onun "İki od arasında" romanının adı dəyişdirilərək, "Qan içində" adı ilə çap olunmuşdu. Çünki əsəri bu adla çap etmək olmazdı. Birincisi, Çəmənzəminli repressiya qurbanı idi, onun haqqında danışmaq, əsərlərini açıq-aşkar çap etmək çətin məsələ idi. İkinci səbəb isə o idi ki, əsərin adına baxan kimi bilirdirdi ki, odun biri İrandırsa, digəri Rusiyadır. Həmin dövrdə Rusiyanı Azərbaycanı yandırən od kimi qələmə vermək əsərin məhv edilməsinə gətirib çıxarırdı. Ona görə də "Azərbaycan" jurnalının 1960-cı ildə çıxan iki nömrəsində Əkbər Ağayev ustalıqla dəyişiklik edərək, əsəri "Qan içində" adı ilə çap etdirmişdi. O, belə ad seçməsinə əsərdə çoxlu qanlı səhnələrin bədii inkası, əksi ilə əlaqələndirirdi. Ələ indi də bəzi adamlar bu romanın eyni, yoxsa iki ayrı əsər olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Əkbər müəllim, həmçinin, əsərdə xırda-para redaktə işləri də aparmışdı ki, bu da bəzi ixtisarlının olması ilə nəticələnmişdi. İkinci dəfə əsər kitab kimi oxucuların ixtiyarına verildi. Üçüncüsü isə Elmlər Akademiyasının nəşri idi ki, bu, Məryəm Axundova tərəfindən hazırlanmışdı. Mən işə bu əsəri jurnal variantını da nəzərə alsaq, dördüncü dəfə çap etdirmişəm. Lakin mən əsəri çap etdirmək istəyəndə əlyazması ortada deyildi, yəni də gizlədirdilər. Buna görə də oğlanları ilə əlaqə yaradıb əsərin əlyazmasını onlardan aldım. Müqayisəli oxuduğum zaman Məryəm xanımın Əkbər Ağayevin bəzi ixtisarlارını bərpə etdiyini gördüm, lakin yəni də tam əlyazmadakı kimi deyildi, dəyişikliklər var idi. Mən işə əsəri müəllifin öz qələmindən çıxan şəkildə işıq üzü görməsini istədim və buna görə də bütün ixtisarları bərpə etdim, amma adını dəyişə bilmədik. "Yazıçı" nəşriyyatının o vaxtkı direktoru Əjdər Xanbabayev, baş redaktor Sabir Rüstəmxanlı, nəşriyyat redaktoru Mustafa Çəmənlı və mən belə qorara gəldik ki, əsəri köhnə adla yeni variantda çap edək. Həmçinin buraya Çəmənzəminlinin daha bir romanını - "Qızlar bulacağı"nı da əlavə edərək, iki əsəri birdən nəşr etdirdik. "Qızlar bulacağı" əsəri də oxuculara tanış idi və burada nəzərə çarpacaq fərqlər yox idi deyə, əsərsi diqqəti "İki od arasında" romanına yönəltmək lazım idi. Lakin yəni də əsər çap olunduqdan sonra ictimaiyyətə car çəkmək olmazdı ki, bu nəşrdə müəyyən düzəlişlər edilib. Məsələn, Rusiya ilə münasibətləri əks etdirən səhnələr və yaxud erməni məsələsiə bağlı hissələr bərpə edilib. Əgər bu barədə məlumat verilsəydi, onda yəni də romanın taleyi əvvəlki kimi ziddiyyətli olardı. Çünki o dövrdə Çəmənzəminli bəraət əlsa da, yəni odun ehtiyatı danışırdılar. Bundan sonra roman geniş yayılaraq böyük oxucu kütləsi qazandı. Lakin əsərdə dəyişikliklərin olduğunu bu oxucuların arasında yalnız bəzi alimlər bilib digər nəşrlərə müqayisədə əlavələrini - bəpərlərini fərqlənə vardiılar.

- Çəmənzəminli haqqında oxuyarkən bəzi əlyazmalarını yandırıldığı barədə məlumatla rastlaşırsız. Onun ələ əsəri varmı ki, arxivlərdə adı çəkilir, amma itib və ya yandırılıb?

- Azərbaycan yazıçıları arasında iki nəfərin səliqəli və zəngin arxivi var ki, bu gün də coxları ilə müqayisəyə dözer. Onlardan biri M.F.Axundzadədir, digəri isə Çəmənzəminli. Çəmənzəminlinin arxivinin hamısını oxuyub bitirən hər hansı alim, yeni araşdırma üçün təkrar baxsa, orada yəni də bir yeniliklə qarşılaşacaq. Hər hekayəsinin əlyazmasına baxanda görürsən ki, burada nəse

bir tapıntı var və o qədər səliqəlidir ki, əgər bir cümlənin üç variantı varsa, biz onun üçünü də orada görə bilərik. Lakin buna baxmayaraq, təbii ki, onun itən əsərləri də var idi. Düzdür, sonralar bəzi əsərlərini tapdıq, mən onları da çapa hazırladım. Məsələn, o dövrün mətbuatında Çəmənzəminli haqqında oxuyarkən onun "Biz kimik və istədiyimiz nədir?" adlı əsərinin olduğunu öyrəndim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə çap olunmuş bu əsər 1918-ci ildə yazılmışdı və onun adı hətta türk mətbuatında da çəkiliirdi. Lakin əsər ortalıqda yox idi. Sonradan Ziya Bünyadov bu əsəri arxivdə görmüşdü. Mənim xahişimlə əsəri arxivdən çıxarmağa çalışdım və onun haqqında məlumat yaydım. Çəmənzəminlinin digər itmiş əsəri isə 1917-ci ildə yazdığı "Azərbaycan Muxtariyyəti" idi. Hansı ki, bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hələ hakimiyyətə gəlməmişdi və Azərbaycan Muxtariyyəti haqqında geniş fikir yayılmamışdı. Çəmənzəminli burada gənc bir hüquqşünas kimi muxtariyyətin Azərbaycana nə verəcəyi və yaxud muxtariyyət yaratmağın qaydaları, prinsipləri, əsasları barədə mülahizələrini irəli sürmüşdü. Bu kitab da yox idi və onu da sonradan tapıb çap elədik. Bü-tün bu əsərlər Prezidentin klassik ədəbiyyatın kütləvi nəşri ilə bağlı sərəncamına əsasən çapan çıxaraq iş cildlik kitabda toplanıb. Bu üç cildliyi mən hazırlamışam. Akademiyanın nəşrində bəzi ixtisarlardan olduğuına görə, mən yəni də bəzi yerləri bərpə etməyə çalışdım. Məsələn, "Studentlər" əsərindəki ixtisarlər nəticəsində əslində mənfı olan obrazlar müsbət kimi görünürdü. Mən Kiyevdə Çəmənzəminlinin irsi ilə bağlı bütün arxivlərə girmişəm. Buna görə biz nə adları, nə obrazları, nə də obrazların dili ilə verilmiş sözləri dəyişməyib, Çəmənzəminli necə yazıbsa, ələ verdik. 30-cu illərdə Çəmənzəminlini tənqid edəndə deyirdilər ki, o, SSRİ-yə qarşı mənfı fikirlerini obrazların dili ilə vermişdir. Amma o obrazlar mənfı idilər, həm də yazıçı bütün hallarda özünü yazır. Çəmənzəminli istər mənfı obraz yaratsın, istər müsbət, istər hekayə yazsın, istər roman onda çox güclü avtobiografizm var. Onun yaradıcılığını o avtobiografizmi nəzərə almadan başa düşmək olmaz. Həmçinin, onun tərcümeyi-halını yazanda da o avtobiografizm bizə müəyyən imkanlar yaradır.

- Y.V.Çəmənzəminli Kiyevdə təhsil alarkən tələbə nəşriyyatı yaratmışdı. Bu nəşriyyatı yaratmaqda onun əsas məqsədi nə idi və daha çox kimlərin əsərləri çap olunurdu?

- Onun əsas məqsədi təbii ki, Azərbaycan dilini, tarixini, ədəbiyyatını təbliğ etmək idi, lakin Çəmənzəminli təkcə öz əsərlərini çap etdirməklə kifayətlənmirdi, hətta münasib bildiyi Azərbaycan alimlərinin əsərlərini də çap etdirirdi. Məsələn, 1910-1914-cü illərdə kiçik hekayə kitabları çıxıb, bu hekayə kitabları-nın birincisi "Məlikməmməd" idi. Məlikməmməd nəğil hekayədir, ancaq nəğil-in özü deyil. Məlikməmmədlə maraqlanan ilk yazıçı Çəmənzəminli olub. Məlikməmməd hekayəsindən sonra onun 7 kitabı çıxıb. 1910-1914 illərdə Kiyevdə oxuduğu illərdə yazdığı hekayələrin toplusudur ki, onları Bakı nəşriyyatlarında çap etdirmişdir. Artıq o bu dövrdə Azərbaycanın məşhur tənqidçiləri, yazıçıları onu güclü hekayə ustası kimi tanıyırdılar. Ona görə ki, 1914-cü ilə qədər artıq Mirzə Cəllil, Haqverdiyev və çoxlu hekayələri var idi. Amma bu dövrdə Azərbaycan hekayəçiliyində durğunluq yaranmışdı. Hekayə yazanların sayı azalmışdı. Mirzə Cəllil də, Haqverdiyev də bu dövrdə hekayə janrına az müraciət edirdi. Çəmənzəminli isə bu dövrdə 50-yə yaxın hekayə yazıb həm dövrü mətbuatda, həm də kitab şəklində çap etdirirdi. Bir nüsxəsini də Firidun bəy Köçərliyə göndərirdi. Firidun bəy Köçərlinin onun haqqında məktubları var. Hansı ki bu hekayələr haqqında danışmaq və onu ən şirin hekayə müəllifi kimi tanıyırlayıb. Həmçinin, Seyid Hüseynin Çəmənzəminlinin "Hayat səhifələri" kitabı haqqında tənqidi məqaləsi çıxmışdı. Həmçinin, Ceyhun Hacıbəyli-nin də "Kaspi" qəzetində Çəmənzəminli haqqında rus dilində məqaləsi çıxmışdı.

Çəmənzəminlinin Məlikməmməd mövzusuna müraciət etməkdə məqsədi var idi. Çəmənzəminlinin dili çox sadə,

aydın və bədii idi. "Məlikməmməd" nəğili da Kiyevdə oxuyub Azərbaycan dilini yaxşı bilməyən tələbələrli dilə alırdımaq üçün Çəmənzəminliyə fürsət verirdi. O, həmçinin Azərbaycan ziyalıları üçün də bir imkan yaratmaq istəyirdi. Bu məqsədlə Həsən bəy Zərdəbinin 3 kitabını nəşr etdirmişdi. Elmi nəşrlərdə Həsən bəy Məlikovun iki kitabının adı çəkilir, amma axartış zamanı məlum olur ki, onun üçüncü kitabını da Çəmənzəminli çap eləyib. Həmçinin, o, Azərbaycan tarixinin təbliği məqsədilə tələbələr arasında qonorat fondu yaratmışdı və "Biz kimik?" mövzusunda ən yaxşı məqalə yazanlara qonorat verəcəyini vəd etmişdi. Tələbə yazıçılara, alimlərə və ya publisistlərə qonorat vəd edirdi.

- Çəmənzəminlinin əsərlərində, xüsusilə hekayələrində qadın mövzusu aktualdır. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

- Çəmənzəminli 1912-ci ildə müsəlman tələbələr üçün yazırlar yazırdı. Burada qadın məsələləri həddindən çox idi. Azərbaycan ədəbiyyatında o dövr-

razlaşmayaraq, belə yazır: "Azərbaycan qadını azad etmək doğru fikirdir. Lakin onu azad buraxmaq üçün əvvəlcə cəmiyyət üçün hazırlamaq lazımdır. Avam-avam buraxmaq olmaz. Amma Axundovdan başlayan əlifbanı dəyişmək fikri doğru deyil. Ona görə ki dünyada ən çətin yazı yapon yazısıdır, lakin yaponlar sürətlə inkişaf ediblər və hamını qabaqlayıblar. Səbəbi isə odur ki, onlar tarixən yalnız bir dildə yazıb-yaradıblar. Bizim kimi bir əsrdə üç dəfə əlifba dəyişməyiblər".

- Çəmənzəminli niyə görə tarixi müraciət etmişdi?

- 20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərində SSRİ-də tarixi mövzuya çoxlu müraciət edənlər var idi. Bizdə də Ordubadi və Çəmənzəminli eyni dövrdə tarixi mövzuda əsərlər yazmağa başladılar. Səbəb o idi ki, 30-cu illərdə faşistlər hakimiyyətə gəlmişdilər, bil-mək olmurdu ki, sabah millət və ya dünyanın başına nələr gələcək. Hər millət özü-özünü xilas etməyə çalışırdı və gələcəyi barədə düşünürdü. Gələcək isə keçmişsiz mövcud ola bilməz.

“Əsərin adına baxan kimi bilinirdi ki, odun biri İrandırsa, digəri Rusiyadır”

Tofiq Hüseynoğlu: “İndi o yerlər su altında qalıb və onun məzarını tapmaq mümkün deyil”

lərdə qadın məsələləri ilə ən çox maraqlanan Mirzə Cəllil, sonra isə Çəmənzəminli olub. Onun hekayələrini oxuduğumuz zaman bunun şahidi ola bilərik. Bu hekayələrin çoxu Azərbaycan qadının tarixi və hüququ ilə əlaqədar məsələlərdən bəhs edir. Bu mövzuda onun "Qadınlarımızın əhval-ruhiyyəsi" adlı əsəri də var. Bu da tarixi əsəridir və 1913-cü ildə yazılmışdır. Azərbaycan qadınının vəziyyətini Teymurləngdən başlamış Çəmənzəminlinin yaşadığı dövrə qədər folkloridan, oxuduğu kitablardan istifadə ilə əks etdirməyə çalışır. M.Ə.Rəsulzadə bu kitabı ona görə bəyənirdi ki, burada bir çox məsələlər folkloridan istifadə olunmaqla izah olunmuşdu. "Qadınlarımızın əhval-ruhiyyəsi" əsərini tarixi araşdırmaçılar arasında yazmışdır. XX əsrin əvvəllərində qadın məsələsi ən aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlu 1903-cü ildə Tiflisdə "İslamda qadın və islamla görə qadın" kitabını nəşr etdirmişdi. Bu əsərdə Əhməd Ağaoğlunun belə bir fikri var: "Azərbaycan cəmiyyətini inkişaf etdirmək üçün iki yol var. Birincisi, Azərbaycan qadını azadlığa buraxmaq. Çünki azad qadın gözəl və müasir düşüncəli uşaq yetişdirə bilər. İkincisi isə ərəb əlifbasını dəyişmək. 1918-ci ildə Çəmənzəminli Əhməd Ağaoğluya

Bələliklə,"Biz kimik?" sualı meydana çıxdı. Çəmənzəminli bu məsələni 1913-cü ildə qaldırmışdı, indi işə hər yerdə təkrarlınırdı. Həmçinin sualın bir-i də o idi ki, "biz haradan gəlib haraya gedirik?". Yəni, bu o demək idi ki, millət özünü tanımalı və sabahın istiqamətini indidən müəyyənləşdirməlidir. Ona görə də Rus ədəbiyyatında tarixi mövzuda çoxlu yazanlar yetişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında da ilk tarixi romanların müəllifi bu iki adam oldu: Ordubadi və Çəmənzəminli. Dünya ədəbiyyatında isə tarixi roman bir janr olaraq şotland yazıçısı Valtər Skott tərəfindən getirilmişdir. Balzak deyirdi ki, Valtər Skott romanı tarixin fəlsəfəsi səviyyəsinə qaldırdı. Bizdə isə tarixin fəlsəfəsi səviyyəsinə qalxan romanların müəllifi Çəmənzəminli və Ordubadi idi. Çəmənzəminli tarixi mümkün bilirdi. O, Paris Milli Kitabxanasına üzv olub və orada 2-3 ay araşdırma apararaq yeganə yazığımız və alimimizdir. Onun arxivində bu üzvlük vəərəqəsinə rast gələmək olar. Mən ikinci ələ bir alim tanıyıram ki, o, Paris Milli Kitabxanasında araşdırma aparсын, 1923-26 illərdə Çəmənzəminli Paris yaxınlığındakı Klüz şəhərində yaşayıb və bu zaman Paris Milli Kitabxanasına üzv olub. Orada Azərbaycanla bağlı bütün materialları toplayıb,

bələliklə tarixi yaxşı öyrənib. O, Paris Milli Kitabxanasında "Qarabağnəmə"lərin birinə rast gəlir. Həmid Araslı və sonralar yazılmış bir çox tarixi əsərlərin müəllifləri ələ biliblər ki, bu Mirzə Camalın kitabıdır. Amma bizə məlum olan budur ki, Mirzə Camalın kitabı fars dilində yazılıb, sonradan rus dilinə tərcümə olunub. Paris Milli Kitabxanasında Çəmənzəminlinin tapdığı "Qarabağnəmə"dən götürdüyü parçalar isə Azərbaycan dilindədir. Sual yaranırdı ki, bu kimin əlyazmasıdır. Sonradan məlum olur ki, bu, Mir Mehdi Xəzəninin "Qarabağnəmə"sidir. "Qızlar bulacağı" əsərinin qəhrəmanı Əhməd Azərbaycanın qədim mədəniyyətindən, tarixindən bəhs edən kitab tapır. Məlum olur ki, bu kitab qədim mədəniyyət haqqında olan Azərbaycan ərazisində baş vermiş hadisələrlə bağlıdır və bunu XIX əsrdə hansısa Avropa alimi tapıb tərcümə etmişdir. Bu bir daha göstərir ki, Çəmənzəminli tarixdən nəyi necə seçəcəyini bilir ki, millətə, dövrə, zamanəyə dərs versin. Dünya ədəbiyyatında "Qızlar bulacağı" kimi əsər yoxdur, yeni bu tipdə. Kampa-

onun bir məqalələr silsiləsi də olubdur. Kırmda olarkən yazıb, Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, görkəmli adamların yaradıcılığı haqqında. Bu məqalələrdən istifadə ilə Çəmənzəminli 1920-21-ci illərdə "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabını yazmışdır. Bu kitaba yazdığı ön sözde deyir ki, Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında belə daha 15 kitab yazacağam. "İqtisadi-tarixi Azərbaycan" adlı ikinci kitabı da yazır. Bu kitabı Azərbaycan tarixinə giriş kimi yazıb. Lakin geridə qalan 13 kitab yoxdur.

- Çəmənzəminlini həm də nəzəriyyəçi kimi təqdim etmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələri var idi. Bəs onun dünya ədəbiyyatına münasibəti necə idi?

- Çəmənzəminli XIX əsr Avropa ədəbiyyatını gözəl bilirdi. Onun Avropa klassikləri haqqında əlyazmaları var ki, hələ çap olunmayıb. O əlyazmalarda ələ fikirilər söyləyir ki, heç belkə Avropa şərqşünaslarının kitablarında yoxdur. Çəmənzəminli Mopassanı gözəl təhlil edir, Balzak, Stendal haqqında ən

yaxın Azərbaycan mühaciri var idi və başqları da Hilal Münşi bəy idi. Levin atası bu zaman Hilal bəyin yanına oğlunun təhsil alması üçün pul istəməyə gəlir, lakin Azərbaycan mühaciri kimi. Təbii ki, gürcü mühaciri olduqları üçün Hilal bəy onlara kömək etməkdən imtina edir. 9-10 ildən sonra Əsəd bəyin bir əsəri çap olunur: "Şərqdə neft və qan". Bu kitabda o, azərbaycanlıları, türkləri, müsəlmanları və gürcüləri yalan yazaraq biabır edir. Onun bir neçə yalanını ifşa etmək olar. Məsələn, Məhəmməd Əsəd bəy yazır ki, mən 1920-ci ildə Bakıda Şərq Xalqlarının Birinci Qurultayında iştirak etmişəm, lakin bu zaman onun 15 yaşı var idi. Bu yalan məlumdur. İkinci yalan isə almanların Bakıya gəlməsi ilə bağlıdır. O deyir ki, almanlar Bakıya gələndə altmış minə yaxın müsəlman öldü. Lakin həmin dövrdə ingilislər, ruslar, ermənilər gəlsə də, almanlar hələ Bakıya gəlməmişdilər. O, həmçinin gürcüləri də biabır edirək yazırdı ki, XII əsrdə bir gürcü çarçası olmuşdur ki, istənilən kişi onun yataq otağına rahatlıqla girsə bilirdi. Məhz belə yalan məlumatlarla Əsəd bəy əsərlərini yazırdı. O, Qurban Səid imzası ilə iki əsər çap etdirib. Biri "Əli və Nino"dur, digəri isə "Xarıcən gələn qız". Bu əsərlər bədillik prinsipləri əsasında yazılmış romanlardır. Əsəd bəy isə daha çox siyasi publisistkaya yaxın üslubda yazırdı. Belə səpkidə onun tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı çoxlu əsərləri var. Ona görə də belə bir fikir var idi ki, bu əsərlər Çəmənzəminlinin yazısına, üslubuna çox oxşardı. Həmçinin, digər dəlillər də var ki bunlara da nəzər yetirə bilərik. Məsələn, "Əli və Nino" əsərində ələ səhnələr var ki, Çəmənzəminli heç vaxt belə yazmamdı. Əlinoxanın İranda olan həyatı və ya Xacənin Nino haqqında Əli xana danışması və Əli xanın bunu gülə-gülə, zarafat kimi qarşılaması və s. "Studentlər" romanında belə bir yer var. Bir gənc tələbə Sofiya adlı xanımın evində yaşayıb. Sofiya xanım bu gəncə münasibət yaratmaq istəyir, onunla maraqlanıb və bir gün danışarkən ondan soruşur ki, Rüstəm bəy, əgər kimsə sizin istədiyiniz qıza sözsə, nə edərsiniz? Rüstəm bəy Sofiya xanımın boğazından ya-pışıb onu boğmağa başlayır ki, onu bax, belə boğaram. Çəmənzəminli bu cür yazırdı. Amma Xacə gəlib deyir ki, Əli xan, bilirsən sənin arvadın vəhşidir. Əli bəy işə güllür. Azərbaycanlı buna gülməz, o saat xəncər çıxarar və qan tökər. Əsəd bəy bəzi yerlərin təsvirini verərək gürcü yazıçısı Robakidzenin "İlan dərisindən köynək" əsərindən istifadə etmişdir. Onlar Almaniya-da görüşmüşdülər, Robakidzə də imkansız adam idi. Belkə də razılaşmışdılar ki, qonoranı bölsünlər, qarşılığında isə Əsəd bəy onun romanınındakı səhnələrdən istifadə etsin.

1932-ci ildə Əsəd bəy faşistlər hakimiyyətə gələndə Vyanaya qaçır və burada nəşriyyatla əməkdaşlıq etməyə

başlayır. Çəmənzəminli də 1926-cı ildə Berlinə gəlmişdi. Düzdür, rəsmi məlumatlarda onun Fransadan kənara çıxmadığı qeyd olunur, lakin Avropa ölkələri arasında sərhəd aşmaq ələ də çətin deyil. Çox güman ki, Çəmənzəminli Berlinə çox yaxın olan Vyana şəhərinə gedib çıxmışdı. Vyanadakı nəşriyyatlardan birinin direktorunun xanımı yazır ki, yadımdadır o vaxt erimin yanına bir adam gəlmişdi və qoltuğunda bir bağlama var idi. O, qoltuğundakı bağlamayı ərime verdi və getdi. Bir daha onu görmədik. ərım 1937-ci ildə bağlamayı açdı və oradan "Əli və Nino" romanını çıxarıb çap etdirdi. Bir il keçməmiş isə "Xarıcən gələn qız" romanı çap edildi. Belə çıxır ki, bu əsərin çapını alman dilini yaxşı bilən Lev Nissimbaum tapşı-rırlar. Çünki Betti Bleyer Avstriyada araşdırma apararkən romanın əlyazmasının üzərində Lev Nissimbaumun barmaq izlərinə rast gəlib. Lev Nissimbaum ələ körpülərdən keçib ki, heç nə ələ düşməsin.

- Y.V. Çəmənzəminli repressiya-nın qızgın vaxtlarında necə xilas ola bildi və onu hansı səbəbə görə güllələmədilər? Hətta onu öldürdükə sonra dəfn də etmişdilər.

- Çünki Çəmənzəminli 1937-ci ildə repressiya prosesi zamanı vəziyyətin yaxşı olmadığını görüb, təqibdən yayınma bilməmişdi. Həmin vaxt onu işdən də çıxarmışdılar. 1938-ci ildə Çəmənzəminli qəzetdə elan görür ki, Özbəkistanda Urgənc şəhərində rus dil müəllimi axtarırlar. O, ünvanı götürüb sənədərini oradakı universitetə göndərir. Cavab gəlir ki, siz qəbul olunmusunuz. Çəmənzəminli işlərini də götürüb 1938-ci ilin avqust ayında gedir Özbəkistana və 1940-cı ilə qədər orada yaşayır. Həmin ilin yanvar ayında həbs olunur. Qayıdanda Çəmənzəminlinin üzünə durası adamların heç biri yox idi, hamısı güllələnmişdi. Güllələnməsi adamların keçmiş ifadələri əsasında Çəmənzəminliyə iş kəsirlər. Sürgünə göndərilir, orada həbsxana gözetçisi onun söhbətlərlə maraqlanıb və bilir ki, bax, hər kəmdirsə ziyalı adamdır. Beləcə, onu himayə edir, ağır işlərə və soyuğa göndərmir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, o, arıqlayaraq cəmi 39 kq qalayıb və çox keçmədən xəstələnib - ürək tutmasından vəfat edir. İndi o yerlər su altında qalıb və onun məzarını tapmaq mümkün deyil.

Özbəkistanda Yunus Yusif Əyyami ilə birlikdə Xivə şəhəri ilə bağlı bir kinossenarı də yazırlar. Əyyami xatirələrində qeyd edir ki, mən onda 4-cü kursda oxuyurdum və müəllimin məni ssenariyə görə yeddi dəfə Xivə şəhərinə göndərdi. Sənenari Vilayət Partiya Komitəsində oxuyurlar, hamının xoşuna gəlir və müzakirədən sonra onların hər ikisinə 500 manat pul mükafatı verilir. Təəssüf ki, o ssenari indi yoxa çıxıb.

Söhbətlaşdı Cahan Seyidzadə